

Egy „különleges” *Szentmárton* helynév Adatok és szempontok a Szombathely melletti *Szentmárton* településnév nyelvészeti értékeléséhez

KISS GÁBOR

2016-ban, a Szent Márton születésének 1700. évfordulója alkalmából rendezett megemlékezések kapcsán legutóbb HOFFMANN ISTVÁN tekintette át a *Szentmárton* településneveket (2016, 2017). Munkája MEZŐ ANDRÁS gyűjtésén alapszik, aki húsz évvel korábban, 1996-ban tette közzé a templomcíméből keletkezett középkori (pontosabban a 11–15. századi) helységek neveinek gyűjteményét (MEZŐ 1996). A közölt 1390 patrocíniumból létrejött településnév között 104 őrsi Savaria (Szombathely) nagy szülőttjének, Európa legnépszerűbb szentjének, Tours-i Szent Márton püspöknek (316/336–397) a nevét. Így elmondható, hogy a patrocíniumi településnevek között *Szentmárton* a negyedik leggyakoribb (7,5%) (HOFFMANN 2016: 84, 90).

Templomcímként *Szent Márton* neve ugyancsak sűrűn fordul elő, hiszen a gyakoriság tekintetében a harmadik helyen áll. 5700 középkori templom vagy kápolna közül 336-ot szenteltek az ő tiszteletére (HOFFMANN 2016: 83). A számadatok összevetéséből kiderül, hogy az ilyen nevű patrocíniumok közel egyharmadából alakult ki településnév, vagyis kijelenthető, hogy *Szent Márton* neve a középkori magyar kultúrában mind templomtitulusként, mind jellegzetes helynévtípusként (patrocíniumi településnévként) gyakori előfordulású volt (i. m. 86). A *Szentmárton* helynevek a történelmi Magyarország DNy-i határ menti sávját képező vármegyékben (Vas, Zala, Somogy, Baranya, Kőrös) mutatják a legnagyobb sűrűsödést (i. m. 87, 1. térkép), ami arányait tekintve megfelel a szent védelmébe ajánlott szakrális épületek számának (i. h., 2. térkép). Ezen a területen az ilyen templomcímek kb. 40%-ából vált településnév (i. m. 88–89, 3. térkép).

A *Szentmárton* településnevek feltűnésének időrendjét is vizsgálva HOFFMANN ISTVÁN a legkorábbi adatokat Bodrog vármegyéből (1192) és Zággráb vármegyéből (1209) idézi. Ám ezek valóban korai kivételnek számítanak, hiszen csak a 13. század közepétől adathozható nagyobb számban az eredeti oklevelekben fennmaradt *Szentmárton* előfordulások (2016: 90). Az általa felsorolt „korai fecskék” sora azonban még egy olyan *Szentmárton* helynévvel kiegészíthető,

amely az említett nyugat-dunántúli országrészen található és a történeti Magyarország legkorábbi *Szent Márton-templom*-a helyén, mellett jött létre. A szóban forgó egyházi épület a szombathelyi Szent Márton-templom, amelynek eredete a magyar honfoglalás előtti időre nyúlik vissza.

A szombathelyi *Szentmárton* helynév hiányzik MEZŐ ANDRÁS 11–15. századot felölelő helységnévgyűjtéséből, a Vas megyei adatok felsorolásából (1996: 157). Ez érthető is, hiszen a település létezését bizonyító első adat valóban későbbi: csak 1509-ből való (KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 210, 275).

Ám a szombathelyi Szent Márton-templom MEZŐ ANDRÁS 5700 templomot és kápolnát felölelő patrocínium-gyűjtésében sem szerepel a 366 Szent Márton titulusú templom között (2003: 252–276), pedig az épületnek léteznek középkori említései. (Lásd ehhez még a függelékét!)

KISS LAJOS Földrajzi nevek etimológiai szótárában is hiába keressük helyneveinket (FNESz.), noha CSÁNKI DEZSŐ történelmi földrajza hozza azt a Vas megyei *Szombathely* címszó alatt (Cs. 2: 729: „Plebanus Sancti Martini de Sabaria. Datum Sabbariae apud S. Martinum.”; 1493, DL 19991).

A jelzett hiány pótlására érdemes e helyen röviden összefoglalni a templom és a mellette kialakult település történetét, annak időrendjét, a helynév idővel változó, éppen aktuális jelentéseit, jelentéstartalmait. A középkorra vonatkozó okleveles, írott források adatait írásunk végén függelékben foglaltuk össze, így azokra a szövegben külön nem hivatkozunk.

A Kr. u. 3. század végére Savariában (Szombathely római kori elődjében) jelentős keresztény közösség jött létre. Temetőjük a szokásoknak megfelelően a városból kelet felé kivezető főút mellett terült el. Ebben temették el az akkor már helytartói székhelyként létező coloniában 303. június 4-én vértanú halált halt Szent Quirinust, Siscia (Sisak ~ Sziszek, Horvátország) püspökét is. Sírja fölé valamikor 313 után — a már szabad vallásgyakorlat idején — sírkápolnát (mauzóleumot) emeltek. Ebbe az épületbe, a mártír közelébe temetkeztek a közösség vezetői, annak leggazdagabb, legbefolyásosabb tagjai és magához a klérushoz tartozók. A régészeti megfigyelések szerint az épületet és a temetkezőhelyet a barbárok elől el nem menekült, hanem helyben maradt lakosok még Pannónia feladása után is hosszú ideig használták.

791 októberében az avarok ellen hadjáratot vezető Nagy Károly frank király hadai élén személyesen ellátogatott Savariába, Szent Márton szülővárosába, aki országának és családjának is a védőszentje volt. Jövedele egyben zárandoklat is volt, melynek egyik célja a szent püspök itteni emlékeinek felkeresése, például szülőházának fellelése lehetett. Más lehetőség híján a keresett épületet az uralkodó és a kíséretében lévő főpapok egy másik szent püspök (Szent Quirinus) temetőben álló sírkápolnájában vélték felfedezni. Így vált egy szent püspök nyug helyéből (azaz égi születéshelyéből) egy másik szent püspök földi születéshelye.

Az építményt alighanem a helyben talált ókeresztény feliratokra, sírfeliratokra (például egy savariai püspökre utaló felíratra?) alapozva hozhatták közvetlen kapcsolatba Szent Mártonnal. A keleti frank tartományok 828. évi közigazgatási átszervezése és a Sabaria központú Rába-grófság megalapítása után a város (*civitas*) plébániatemplomát ezen az általuk egykor Szent Márton családja tulajdonának vélt helyen, bizonyára a régi római kori ókeresztény kápolna felhasználásával építették meg. Ennek titulusa kétségkívül Szent Márton volt. Az új épület 860-ban — amikor a várost *civitas*-nak, azaz erődített városnak nevezik — már biztosan állt. A 885-re hamisított, de valójában 1050 körül Arnulf (876-tól Karintia és Pannonia örgrófja, 887 és 899 között keleti frank király) nevében írt oklevél említi ezután a templomot, annak birtokaival és javadalmaival együtt.

Pannonia 900. évi magyarok általi megszállása után — a hagyomány szerint — a város templomával együtt jogilag csak 996-ban, Boldog Liudolf (Bajor) Gizella hozományaként jutott az akkor még csak trónörökös későbbi Szent István király tulajdonába (KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 109–110). Később az ugyanebben az évben Géza fejedelem által alapított pannonhalmi Szent Márton bencés apátság birtokolta a templomot, vagy legalábbis mint Pannonia egyetlen korábbi Szent Márton-templomára, megpróbált jogot formálni rá. Ezt az 1102. évi pápai birtokmegerősítés és ennek többszöri átírása mutatja egészen 1216-ig. Bár az ezekben szereplő kifejezés (*in episcopatu Jauriensi ecclesiam Sancti Martini in Sabaria*, azaz „a Győr egyházmegyei Sabariában álló Szent Márton-templom”) máig vita tárgyát képezi, az tudniillik, hogy az Szombathelyre vagy Pannonhalmára vonatkozik-e (TÓTH I. 1987), a régészeti adatok alapján egyértelmű, hogy a templom ebben az időben már bizonyosan állt, és köréje is folyamatosan temetkeztek (KISS-TÓTH 1993: 185–189, KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 121–123).

Valamikor Szent István korában, a 11. század első felében egy faszerkezetű templomot, majd ennek helyére Szent László idején, a 11. század végén római téglából egy nagyobb, félköríves apszisú templomot emeltek. Ezt a 13. század végén pedig egy nagyobb, négyzetes szentéllyel bővítették ki (KISS-TÓTH 1993: 185–191, KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 121–123, 185–189).

1240-ben András pozsonyi comes és királyi udvarbíró saját birtokán itt, Szentmártonnál (*apud Sanctum Martinum*) keltezte oklevelét. FINÁLY HENRIK latin szótárának *apud* címszavában ezen előljárószó személyhez kötődő helymeghatározásáról szól (1884: 151). Ha ez igaz, akkor ez esetben a helynevet inkább puszta személynévként értelmezhetjük, hiszen magának Szent Mártonnak (vélt) személyes kötődése volt az itt álló épülethez és annak környékéhez. Mindezt megerősíteni látszik a hellyel határos Banafölde birtok 1360. évi határjáró oklevele is, amelynek kiindulópontja éppen Szent Márton kútja (*iuxta puteum sancti Martini in civitate Sabarie*) volt. A régi legenda ugyanis úgy tartotta, hogy az újszülött

Mártonnak, a szülőház udvarán álló kútnak a vizével keresztelték meg. Tehát Márton személyének magához a kúthoz is (vélt) köze volt. (A templom előtt ma álló, Rumi Rajki István által készített, 1938-ban felállított kútszobor már egy későbbi mondaváltozatot örökít meg: Szent Márton megkereszteli édesanyját; SALAMON 2009, TÓTH Cs. 2016.)

Koraisága ellenére magáról a szombathelyi Szent Márton-templom épületéről konkrét forrás csak a 15. századtól ismert. Bár egy 1298-ra datálható oklevél említ két szombathelyi papot (*sacerdotes de Sabaria*), akik közül az egyik bizonyára a Szent Márton-templom plébánosa volt, de közelebről sem a templomuk helyét, sem titulását nem határozza meg. 1421-ben Márk, 1493-ban és 1504-ben István nevű plébánosai és egyéb papi személyek kapcsán hallunk róla, így 1512-ben is.

A hely eddig mindig mint Sabaria vagy Szombathely részeként, abban levőként tűnt fel (1102, 1360, 1421, 1493, 1504, 1509, 1512), hiszen ez volt a város ősi plébániatemploma, és körülötte terült el a város temetője. *Szentmárton* mint településnév csak 1509-ben tűnik fel először, amikor a templomot mint Szombathely mellett (*prope Zombathel*), a plébános birtokrészét pedig mint magában Szentmártonban lévőket (*in eadem Zenthmarton*) írják le (KISS–TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 210, 275). Maga a templom persze továbbra is a város plébániatemploma maradt egészen 1638-ig, amikor azt a Magyarországon újra megtelepedő Szent Domonkos-rend vette át. A környékre vonatkozó középkori források hallgatása arra utal, hogy ezt megelőzően a település még nem létezett. Bonfini krónikájának e helysége vonatkoztatott adata pedig egyszerű tévedésen alapul (i. m. 210). A Szombathely melletti *Szentmárton* falu létrejötté így valamikor a 15–16. század fordulójára, de mindenképpen 1382 utánra tehető, amikor megnövekvő birtokainak megművelésére a plébánia zselléreket telepített a templom szomszédságába. Magát a települést valószínűleg a 15. század hadi eseményei miatt kiépített nagyobb alapterületű szombathelyi külsővár megnövekedett számú személyzete számára hozták létre. A 16. századi urbáriumok tanúbizonyossága szerint is a várban szolgálatot teljesítő személyek lakták a helyet. 1516-ban pedig már a *Szentmárton* melletti Újfalu, tehát egy újabb település(rész) is állt itt. A helység a győri püspök szombathelyi várának tartozéka volt, de a püspök itteni birtokán belül egy olyan birtokrész is elkülönült, aminek igazi tulajdonosa Szombathely városa, illetve ténylegesen a szentmártoni plébános volt (i. m. 210). Ez esetben pedig a *Szentmárton* helynév újra a birtoklás tényét, a templomhoz, a plébániához való tartozását fejezte ki.

Érdemes talán a helynév jelentéstartalmának az idők folyamán bekövetkezett változásait is végigkövetni.

A *Szentmárton* helynév eredetileg (alighanem a 9. századtól) csak a templomra és annak környékére, a plébánia telkének és a temetőnek a területére vonatkozott. Tehát egy magányosan álló objektumként létezett, viszonylag távol a

várostól, a keletre vezető utak (Zanati út és a Sárvár irányába tartó régi római főút nyomvonalán haladó Bálványkő út) melletti enyhe kiemelkedésen, egy fűzfákkal szegélyezett vízállás közelében. Elhelyezkedése nagyban hasonlított azokhoz a településeken kívül álló templomokhoz, amelyeket a Szent István-i törvénynek megfelelően tíz falu épített fel. Így elnevezését is érthető módon védőszentjéről, azaz titulusról kapta (MEZŐ 1996: 42). Csak a 16. század elejére alakult ki közelében egy település, aminek egyik (vagy talán eredeti) birtokosa a szentmártoni plébános volt. Ezt a később Újfaluvá bővült önálló települést csak 1885-ben csatolták Szombathelyhez. Nevét azonban városrész — ha nem hivatalosan is — mind a mai napig őrzi.

Szentmárton település késői voltára utal az a tény is, hogy voltaképpen Szombathely területén belül jött létre, és így sosem volt neki egybefüggő külterülete, hanem több darabban szétszórva helyezkedett el a város külterületén, mint ahogy arról az 1857. évi kataszteri térkép is tanúskodik. Ugyanennek a késői kezdetnek tudható be az is, hogy a település területén álló Szent Márton-templom és a hozzá tartozó temető, valamint a plébánia telke is Szombathely területének részét képezte. Amint arról már volt szó, 1638-tól a templom és a plébánia telke a domonkosoké lett. A felépült kolostorban működött az 1642-ben létrehozott és Szent Mártonról elnevezett rendtartományuk Szent Márton konventje (ZÁGORHIDI CZIGÁNY–LEGEZA–TÖRÖK 2021: 45). Az egyre növekvő temető területe azonban változatlanul Szombathelyhez, illetve a szombathelyi plébániához tartozott.

A helynévtörténeti adatokat összefoglalva végezetül a következő szempontokra hívhatjuk fel a helynevekkel foglalkozó szakemberek figyelmét az egyszerű patrocíniumi helynévnek látszó szombathelyi *Szentmárton* helynévvel kapcsolatban.

Nagy Károly szülőház-azonosítása nyomán akár tudományos alapú — de mindenképpen valamiféle korai kutatáson alapuló — helynévadásként is értelmezhetjük a Szombathely melletti *Szentmárton* helynevet.

Szent Márton és családjának legendás személyes és tulajdonosi kapcsolatából, továbbá az oklevelekben használt latin *apud* ~ *apud* előjárószo alapján a nevezett *Szentmárton* helynév akár pusztán személynévként is értelmezhető. Annál is inkább valószínűsíthetjük ezt, mert a templom korai léte idején (a 10–11. században) a patrocíniumi helynévadás még nem volt elterjedve a magyar nyelvben.

Szent Márton birtoklásának ténye még a 15–16. századi telepítéskor is fennállt, amikor a templom közelében létrejött település (egyik) tulajdonosa a szentmártoni plébános, tehát voltaképpen a Szent Márton személyéhez kötődő templom és az ott működő plébánia volt.

Reméljük, a felsorolt szempontok talán hozzájárulnak e korai és sok tekintetben egyedi, különleges *Szentmárton* helynév nyelvészeti és történeti értékeléséhez.

Függelék: Szentmárton említései a korai forrásokban

1102. december 8. Beneventum, II. Paszkál pápa
a Győr egyházmegyei Sabariában álló Szent Márton-templom
in episcopatu Jauriensi ecclesiam Sancti Martini in Sabaria
átírása, megerősítése:

1175. december 16. III. Sándor pápa (PRT. 1: 18)

in episcopatu Geuriensi ecclesiam Sancti Martini in Sabaria

1181. január 12. III. Sándor pápa (PRT. 1: 18)

1187. május 8. III. Orbán pápa (PRT. 1: 24)

1216. június 13. III. Ince pápa (PRT. 1: 53)

(Pannonhalmi lt. Lad. I. nr. 6.; MOL DF 20.804; PRT. 1: 3; illetve TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 34, No. 29.; ZSÁMBÉKY 2001: 254, No. 2.)

1240. december 20. Szentmárton. András pozsonyi comes és királyi udvarbíró oklevelet keltez itt:

Kelt Szentmárton melletti birtokunkon

„*Datum predio nostro apud Sanctum Martinum...*”

(TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 35, No. 29.)

(1298) Vasvári domonkos konvent

Két szombathelyi pap (az egyik bizonyára a Szent Márton-templomé)

Paulum Fidelis et Georgium sacerdotes de Sabaria

(TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 35, No. 29.)

1360. június 15. Zalai konvent

Szent Márton kútja mellett, Sabaria városában

iuxta puteum sancti Martini in civitate Sabarie

(MOL DL 101.675, Batthyány cs. lt.; illetve TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 55–56, No. 77.; ZSÁMBÉKY 2001: 254, No. 3.)

1421. január 19. Domonkos rábaközi főesperes

Márk, a szombathelyi Szent Márton-templom plébánosa

Marco sancti Martini de Sabaria ... ecclesiarum plebani

(MOL VaML DL 134; illetve TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 68, No. 101.)

1493. április 8. Szombathely

István, a szombathelyi Szent Márton-templom plébánosa

Stephanus plebanus sancti Martini de Sabaria

Péter presbiter a Szent István oltár és Benedek a Mindenszentek oltárigazgatója

Petrus presbiter rector capelle beati Stephani protomartiris, dominus Benedictus rector capelle Omnius Sanctorum de eadem Sabbaria

Keltezés: Kelt Sabariában Szentmártonnál (a plébániaházban)

Datum Sabbaria apud sanctum Martinum...

(MOL DL 19.991; illetve TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 96, No. 184.)

1504. március 25. Dombrói Jakab fia Mátyás közjegyző

István, a szombathelyi Szent Márton-templom plébánosa,

Benedek a Szent Márton-egyház Szent Katalin-oltár rektora

(Galgóc, gr. Erdődy cs. lt. Lad. 47. fasc.1. Nr. 7.; illetve TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 98, No. 189.; ZSÁMBÉKY 2001: 254, No. 4.)

1509. január 22. Vas megye

István presbiter, a Szombathely melletti Szent Márton-templom plébánosa

Stephanus presbiter, plebanus ecclesiae Sancti Martini prope Zombathel

és ugyanazon plébános Szentmártonban lévő [birtokrésze]

in eadem Zenthmarton habitata

(MOL DL 101.410; illetve TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 210, 275; ZSÁMBÉKY 2001: 254, No. 5.)

1512. április 12. Vasvári káptalan

Lőrinc presbiter, a szombathelyi Szent Márton-egyház Szent László-oltárának rektora

altari sancti Ladislai regis in ecclesia sancti Martini episcopi et confessoris Sabbariae existenti

(MOL DL 58.263, Békássy cs. lt.; illetve TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 101–102, No. 203.; ZSÁMBÉKY 2001: 254, No. 6.)

Irodalom

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.

FINÁLY HENRIK 1884. *A latin nyelv szótára, a kútfőkből a legjobb és legújabb szótárodalomra támaszkodva.* Budapest, Franklin Társulat.

FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

HOFFMANN ISTVÁN 2016. A Szentmárton településnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12*: 81–100.

HOFFMANN ISTVÁN 2017. Szentmárton in Hungarian Toponyms. In: KOVÁCS ÉVA szerk., *A Survey of Historical Toponomastics.* Debrecen, Debrecen University Press. 53–55.

KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE 1993. A szombathelyi Szent Márton-templom régészeti kutatása 1984–1992. Előzetes jelentés a feltárt 9–13. századi emlékekről. *ComArchHung 1993*: 175–199.

KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 1998. *Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig.* Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata.

- MEZŐ ANDRÁS 1996. *Templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. METEM-Könyvek 16. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. METEM-Könyvek 40. Budapest.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 1–12*. Budapest, Stephaneum, 1912–1916.
- SALAMON NÁNDOR 2009. *Rumi Rajki István (1881–1941)*. Vasszilvágy, Magyar Nyugat Könyvkiadó Bt.
- TÓTH ISTVÁN 1987. *Ecclesia Sancti Martini in Savaria*. Jegyzetek egy két évszázados filológus-vita margójára. *Életünk* 24/2: 167–172.
- TÓTH CSABA 2016. *Egy remekmű születése. A szombathelyi Szent Márton-kút szoborkompozíció keletkezéstörténete*. Kiállításvezető 2016–2017. Szombathely, Martinus Könyv- és Folyóirat Kiadó.
- TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 1994. *Források Savaria-Szombathely történetéhez, a római kortól 1526-ig*. Acta Savariensia 9. Szombathely.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS–LEGEZA LÁSZLÓ–TÖRÖK SÁNDOR 2021. *Domonkosok. Szerzetesrendek a Kárpát-medencében*. Vasvár, Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény.
- ZSÁMBÉKY MONIKA 2001. A szombathelyi Szent Márton-templom 17. századi építéstörténete és berendezései. *MűvÉrt* 50/3–4: 221–268.

A “special” *Szentmárton* toponym

Data and aspects to the linguistic interpretation of the name of *Szentmárton* settlement near Szombathely

The medieval *Saint Martin* patrocínium and the *Szentmárton* toponyms originated from them are common in Hungary. The collection of these toponyms made by András Mező was evaluated by István Hoffmann in relation to the 1700th anniversary of the birth of Saint Martin. However, the *Szentmárton* toponym next to Szombathely, which denominated the oldest Saint Martin church in the Carpatian basin and its precincts, that is the presumed birth place of the saint, has been omitted from this collection due to several reasons. The real settlement near the church came to existence only at the beginning of the 16th century.

Keywords: toponym originated from a partocínium (a church’s name), typonym originated from a person’s name, parish church, Charles the Great Frank king, Sabaria

Kiss Gábor
Savaria Múzeum, Szombathely
info@panniculus.hu